

FILOSOFIJOS ISTORIJA IR ETIKA

EDMUNDAS KRAKAUSKAS

XVIII amžiaus švietėjai apie protą ir jausmus

Požiūrį, jog kultūros klausimas susijęs su žmogaus problema, galima pagrįsti praeities, t. y. šviečiamojo amžiaus, filosofų aiškinimais. Švietimo amžių įprasta sieti su prancūzų filosofo R. Descartes'o vardu – jis laikomas naujųjų laikų, naujos galvosenos pradininku.

XVII a. Vakarų Europoje mokslas tampa pagrindiniu žmogaus galios įrodymu. Tai skatino naujoves rėmusius mąstytojus naujoviškiau spręsti žmogaus klausimą.

Viduramžiais daugelis filosofų, teologų žmogų, žmogiškumą, visa, kas būdinga žmogui, glaudžiai siejo su dieviškumu – tuo, kas būdinga Dievui. Paprastai buvo teigiamas gana griežtas žmogaus gyvenimo būdas, pabrėžiama žmogaus priklausomybė nuo Dievo, nuolankumas būčiai.

Pasiektos naujovės – naujų kraštų atradimai, naujos žinios ir jų taikymas gyvenimo reikalams – buvo žmogaus galios, savarankiškumo įrodymas. Tai skatino didesnę žmonių pasitikėjimą savimi, norą daugiau žinoti, giliau pažinti ir save. Tokie mokslai kaip mechanika, aritmetika, geometrija buvo pavyzdys ir paskata siekti sėkmės ir savižinos srityje. Viltasi taikyti šių mokslų metodus ir žmogui būdingiems reiškiniams paaiškinti. Žmogų tikėtasi apibūdinti gamtos mokslų požiūriu. Šio požiūrio šalininkai manė, kad žmogus – gamtiška būtybė, paplito žmogaus–mašinos įvaizdis. Pradėtas nuodugniau tirti žmogaus kūnas. Filosofams labiausiai rūpėjo kūno ryšys su žmogaus gebėjimu pažinti. Pagrindinis tapo žmogaus sąmonės klausimas.

Tyrinėjimai skatino atsisakyti įprastos sielos sąvokos, vis dažniau vartojama *sąmonės* sąvoka (vertinys iš lotynų kalbos). Ja tiksliau apibrėžiamas ryšys su materialumu, žmogaus kūnu, jo organais, visų pirma smegenimis.

Prancūzų švietėjai buvo nusiteikę plėtoti žmogaus–mašinos įvaizdį. Iš jų išskirtini R. Descartes'as, Ž. O. La Mettrie, paskelbę savo samprotavimus taip pavadintoje knygoje – *Žmogus–mašina*. P. Holbachas, K. A. Helvetius bei ki-

ti žmogų taip pat aiškino gamtos mokslų požiūriu, siekė pagrįsti gamtiškas žmogiškų savybių prielaidas. Veikiami tradicijų, vartojo dvasios, sielos sąvokas, bet pripažino jų ryšį su kūnu.

Savaip šį ryšį aiškino R. Descartes'as. Jis teigė, jog žmogus susidedantis iš dvasios ir kūno, taigi dvasia esanti savaimingas kūno atžvilgiu reiškinys.

Kiti minėti prancūzų mąstytojai tokį R. Descartes'o požiūrį neigė. Anot jų, siela, protas esą kūno priklausiniai. Ž. O. La Mettrie manymu, siela esanti smegenyse, Holbachas sielą vadino materialia.

Tokios, nors ir gana skirtingos, pažiūros apie savičiausią žmogaus savybę buvo grindžiamos gamtininkų tyrinėjimų duomenimis. Tik tokiais tyrimais galima atskleisti žmogaus prigimtį, teigė Ž. O. La Mettrie.

XVII–XVIII a. Vakarų Europos mąstytojų, mokslininkų vartosenoje buvo gana paplitusi *prigimties* sąvoka. Ja norėta apibrėžti svarbiausius žmogaus požymius, laikytinus žmogaus esme. Mokslo šalininkai paprastai teigdavo, kad esminės žmogaus savybės esančios ne įgimtos, bet įgytos auklėjimu, perimtos iš kitų žmonių. Taip manė ir minėti švietėjai. Jie kūrė kintančios žmogaus prigimties sampratą, siekdami paneigti krikščionybės teoretikų kurtą žmogaus prigimties sampratą. Pastaroji irgi nebuvo vientisa. Tačiau jie, remdamiesi krikščionybe, pripažino žmogaus prigimtį išreiškiančių savybių pastovumą, jų ryšį su pasauliu ir jo kūrėju Dievu. Iš jų išsiskyrė tie, kurie gilinosi į asmeniškus žmogaus išgyvenimus, mintis ir jausmus, pabrėždami jų sudėtingumą, prieštaringumą, taip pat jų poveikį įvairioms žmogaus raiškos sritims, tarp jų ir pažinimui. Tokia žmogaus samprata ypač išsiskyrė Augustinas Aurelijus – jo mintys darė didelę įtaką vėlesniems laikams.

Lyginant augustinišką žmogaus sampratą su švietėjiška, pirmiausia materialinės pakraipos, paminėtinas pastarosios paviršutiniškumas, supaprastinimas. Žmogus čia – tarsi mechanizmas, variklis. Nors teigiama, kad žmogaus savybės, galvosena, įpročiai esą auklėjimo, aplinkos, t. y. visuomenės poveikio, vaisius, bet jų raiška, taip pat ir mąstymas, grindžiami žmogaus kūno organų ypatybėmis. Nesigilinama į žmogaus išgyvenimus, jų reikšmę tarpusavio santykiams, sąsajas su istorinėmis gyvenimo aplinkybėmis. Todėl toks – mechaniškas – žmogaus paveikslas jiems atrodė visai tinkamas mokslui: mokslas galįs jį paaiškinti, ir todėl ateityje žmogus galės veikti pasikliaudamas mokslo dėsniais. Mokslo atradimai ir jų panaudojimas teikė viltį gyventi naujoviškai, kitaip sakant, gyventi mokslėškai.

Galima teigti, kad toks žmogaus aiškinimas suponavo požiūrius, kurie vėliau, XIX amžiuje, buvo nuodugniai teoriškai pagrįsti, o XX amžiuje pradėti ir įgyvendinti. Tai požiūris, kad žmogus, jo savybės gali ir turi atlikti daiktiską paskirtį, visų pirma – gaminti ir vartoti. Mašina – gamybos priemonė, žmogus – darbo jėga. Žmogaus protas, veiksmai skirti daiktiskam tikslingumui, pirmiausia gaminti. Šiomis sąlygomis formuojasi žmogaus–mechanizmo, žmogaus – priemonės įvaizdis. Šis įvaizdis teisinamas kuriamo geresnio gyvenimo – materialinės gerovės – įvaizdžiu.

Anais šimtmečiais geresnis gyvenimas įsivaizduotas būsiantis tolesnėje ateityje. Tokiu požiūriu gyvenančių – ir gyvenusių – kartų gyvenimai atrodo tarsi tik priemonė sunkiai apibrėžiamai ateičiai kurti.

Toks ateities vaizdavimas nuvertina dabartį, nuvertina žmonių gyvenamą gyvenimą, gyvenančius žmones. Daugiau dėmesio skiriama, ką padaryti materialiniam gyvenimui pagerinti, kaip tam panaudoti žmogaus savybes ir mažai tesvarstyta, koks tampa pats žmogus, kokia jo individualumo reikšmė. Pastarąsias mintis, kaip žinia, plėtojo romantizmo atstovai.

Racionalistai, kėlę žmogaus, jo proto galią, tikėjo ir žmogaus savarankiškumo didėjimu. Tarp jų buvo ir tokių, kurie didėjančią žmogaus savarankiškumą manė esant tarsi beribį. Antai R. Descartes'as, pripažindamas Dievą, skelbė, kad žmogus bus gamtos viešpačiu. Ši mintis tapo viena dažniausiai kartojamų pastaraisiais šimtmečiais. Ir nūnai tebetikima šia žmogaus galia, bet per mažai įsigilinta ir įsigilinama, ar žmogus gali įgyti ir atitinkamą atsakomybės galią – atsakomybę sau bei kitiems, tapdamas tokiu gamtos viešpačiu.

Čia išaukštinamas žmogaus gebėjimas įgyti tai, kas jam atrodo reikalinga, tarsi apibūdinama išorinė žmogaus gyvenimo pusė – koks yra žmogus savo aplinkos atžvilgiu. Bet neatskleidžiamas žmogus savo paties atžvilgiu, jo savikritika, savimonė – tai XVIII a. racionalistai vis dėlto mažai aiškino. Racionali galvosena – išsikačiavimų galvosena. Ji grįsta vadinamojo materializmo filosofija, kuria siekta įteigti ir atitinkamą gyvensenos būdą – žmonių turėtojų, žmonių gamintojų, žmonių vartotojų gyvenimo būdą. Ši žmogaus samprata nusakoma ir dviem lotyniškais žodžiais *homo faber*.

Panašūs samprotavimai negalėjo tapti teorine kultūros klausimo kėlimo prielaida. Žmogus čia vaizduojamas daugiau žinių, daiktų, o ne istorijos, kultūros erdvėje, iškeliamas vartotojiškas, ne kūrybiškas žmogaus pradasis.

Vis dėlto panašūs aiškinimai skatino kurti ir kitokį – istorinės, kultūrinės erdvės žmogų, kurio kuriamąją veiklą lemia ne tik protas, bet ir jausmai, ku-

ris, nors ir yra racionalus, gališ daug ką gerai apskaičiuoti, vis vien – tai labai sudėtinga, prieštaringa būtybė.

Be to, ir pats proto reikšmės išaukštinimas buvo pakilios nuotaikos, jausmų išraiška. Toks – pakilus – proto vaidmens teigimo būdas buvo tiesioginė paskata kitaip galvojantiems mąstytojams kitaip žvelgti ir į žmogaus klausimą.

Švietimo laikais vienas iš tokių, išsiskyrusių savo pažiūromis, buvo škotų filosofas, istorikas, iš dalies ir ekonomistas bei teisininkas, politinis veikėjas Davidas Hume'as. Tiesa, jo filosofija apie žmogaus prigimtį daugelio amžininkų nebuvo atidžiau vertinama. Ji dažnai buvo peikiama ir Anglijoje, pačioje Škotijoje, ir kitose Vakarų šalyse.

Trumpi, nepalankūs kritiniai straipsniai buvo ir apie pirmąjį išspausdintą D. Hume'o darbą *Traktatą apie žmogaus prigimtį*.¹

D. Hume'as gana anksti pradėjo gilintis į žmogaus prigimties klausimą. Tai skatino pažintis su daugeliu senesnių ir savo laikų mąstytojų, tarp jų Augustinu Aurelijumi, R. Descartes'u, B. Pascaliu, P. Bayle'iu. Pirmiausia domino tie, kurie kėlė žmogaus prieštaringumo, sunkiai apibūdinamos žmogaus vietos ir vaidmens pasaulyje problemas. Domino ir apie tai rašę rašytojai. XVIII a. pirmojoje pusėje pagarsėjo anglų poetas A. Pope'as, sukūręs poemą apie žmogų. Visa tai skatino jaunos mokslo žmones ieškoti naujų žmogaus klausimo aspektų. Toks buvo ir D. Hume'as, nusiteikęs savo mintimis apie žmogų sudominti visuomenę. Jis, kaip ir daugelis tais laikais, tikėjo, kad bus galima sukurti mokslą apie žmogų, kai bus iširtos aistros, dorovė, politika, visuomeniniai santykiai, istorija. Dauguma mokslų turės sietis su mokslu apie žmogaus prigimtį, kurią, škotų mąstytojo nuomone, reikia apibrėžti visų pirma dorovės ir politikos tyrinėjimais – tų sričių, kuriose geriausiai atsiskleidžia esminės žmogaus savybės.

Būdingiausia žmogaus savybe D. Hume'as manė esant visuomeniškumą. Jo nuomone, žmonės savaime yra visuomeniški, visuomeniškai elgiasi – bendrauja vieni su kitais dėl rūpimų dalykų, visai neįsisąmonindami to visuomeniškumo. Žmogus sugeba suprasti savo ir kitų reikalus, todėl ir sugeba bendrauti su kitais.

D. Hume'as nepritarė labiau pabrėžusiems žmonių savanaudiškumą. Jis plėtojo mintį, jog didesnę reikšmę visuomeniniame gyvenime turi žmonių tarpusavio supratimas, polinkis telktis bendriems reikalams spręsti.

¹ Čia ir toliau apie D. Hume'ą pagal *Mossner E. C. The Life of David Hume. Second edition. Oxford, 1980.*

Pažymėtina, kad A. Smithas, remdamasis šia D. Hume'o plėtota žmogaus samprata, sukūrė ekonomikos teoriją; ši samprata buvo teorinė prielaida laisvos ūkinės žmonių veiklos veiksmingumui teigti.

D. Hume'as neigė labiausiai tais laikais paplitusią nuomonę apie žmogaus proto reikšmę. Jo manymu, žmonių santykiams, poelgiams ir net pažinimui reikšmingesni yra jausmai, nuotaikos, įpročiai, papročiai. *Traktate apie žmogaus prigimtį* labai griežtai teigiama, kad protas yra ir turi būti tik aistrų vergas, niekada negali pretenduoti į jokią kitą vaidmenį, tik tarnauti ir paklusti joms, aistroms.² Būtent dėl šios pažiūros daugelis tų laikų apsišvietusių žmonių nemėgo D. Hume'o, peikė jį. Nemėgiamas jis buvo ir XIX amžiuje. Mat tokių minčių pripažinimas didino nepasitikėjimą žmogumi, jo proto galia, nepasitikėjimą ateitimi. Tai buvo racionalizmo neigimas.

D. Hume'ą palaikė jausminio pagrindo teigėjai. Neatsitiktinai jis buvo suartėjęs, tiesa, palyginti trumpai, su vienu žymiausių XVIII amžiaus švietėju J.-J. Rousseau. Bet D. Hume'as buvo gerokai santūresnis nei J.-J. Rousseau, nor ir teikė pirmenybę jausmams. Šis santūrumas, dažnai virstantis abejojimu, apsišvietusių sluoksnių vadintas skepticizmu. Tačiau škotų filosofas nebuvo toks skeptikas, koks praeityje, taip pat ir šiais laikais, apibūdinamas.

Pats domėjimosi dalykas – žmogus, jo raiškos sritys: dorovė, visuomeninis gyvenimas ir kitos – rodo, jog jis taip nenuvertino žmogaus, kaip gali atrodyti iš atskirų mąstytojo teiginių. Juos reikėtų aiškinti racionalistų požiūrių atžvilgiu. Juk pats žmogaus, jo proto galios aukštinimas buvo ir jausmų – didelio pakilimo, pasitikėjimo savimi – išraiška.

D. Hume'as ypač rėmėsi senovės graikų ir romėnų filosofų, rašytojų mąstysena. O jiems būdingas žmogaus išminties, santūrumo teigimas, beatodairiškumo, savivalės, per didelio pasitikėjimo savimi neigimas. D. Hume'as, remdamasis savo gyvenimo patirtimi, teigė, jog ir praities, ir dabarties žmonės labiau vadovaujasi įpročiais, papročiais, pasiduoda aistroms, nepaiso bendrų nuostatų.

Tokias pažiūras reiškė, nors ir nenuosekliai, ir kai kurie racionalistai. Voltaire'o nuomone, vien aistros sieja žmones. K. A. Helvetius darbe *Apie žmogų* rašė, kad valdžios siekimas esantis vienintelis žmogaus siekių tikslas, aistros skatinančios žmones veikti. Tačiau pats šių požiūrių reiškinio būdas yra racionalistiškas – išvardijamos žmogui būdingos savybės, apibūdinama jų reikšmė, tarsi šios savybės būtų savaimingi veiksniai, lyg išoriški žmogaus atžvilgiu

² A Treatise of Human Nature by David Hume. In two vols. Vol. 2. London, 1911. P. 127.

reiškiniai: aistros – viena, žmogus – kita. Susidaro žmogaus – mechaniško reiškinių įspūdis.

D. Hume'o požiūris į žmogų, nors kartais ir stokojantis tvirtesnio pagrįstumo, nuoseklumo, vis dėlto atskleidžia tikroviškesnį, gyvesnį žmogaus paveiklą, tarsi atsispindintį iš vidaus – apibūdinamos žmogaus raiškos paskatos. Pabrėždamas žmogaus raiškos prieštarumą, Hume'as vertina žmogų, apibūdina, kas jį išaukština ir kas nuvertina. Todėl filosofas stengiasi žvelgti į žmogų dorovės, atskleidžiančios žmogaus savitumą, aspektu. Būk filosofas, bet visoje savo filosofijoje būk ir žmogus – šis D. Hume'o posakis yra lyg priesakas sau pačiam.

Škotų mąstytojo apibrėžtas žmogus yra kupinas nuolatinės įtampos, prieštarų veiksmų. Žmogus tiksliai, mokliškai paaiškina daugelį tikrovės reiškinių, bet jis dažnai klysta aiškindamasis savo poelgius, jų padarinius, gali tik spėlioti apie tolesnius savo veiksmus. Ne išimtis ir pats pažinimas, mokslas. Ši žmogaus veiklos sritis taip pat kupina įtampos, prieštarų jausmų.

Įvairių mokslų, veiklos sričių, kaip pramonė, prekyba, švietimas ir kitų, sparti plėtra stiprino įspūdį, kad visos šios sritys virstančios savaimingais visuomeninio žmonių gyvenimo veiksniais, išsprūstančios iš žmogaus priklausomybės.

D. Hume'as teigė visų šių veiklų sąsają, grįsdamas tai jų kūrėju – žmogumi, jo savybėmis. Jis nemanė, kad, pavyzdžiui, mokslas esanti tokia žmogaus veikla, kurioje esančios vien tik aiškiai apibrėžtos, „grynos“ mintys, kad joms nedaro įtakos jausmai, aistros. Šiuo atžvilgiu kantiškos mąstysenos filosofai D. Hume'ui negalėjo atrodyti „tikri“, t. y. kad jų protas būtų neveikiamas jokių jausmų.

Vis dėlto žmogaus sampratos požiūriu D. Hume'as ir I. Kantas, galima sakyti, yra gana artimi. Kantas sakė, kad paveiktas D. Hume'o jis ėmė gilintis į pažinimo klausimus. Vis dėlto galima manyti, kad I. Kantas susidomėjo D. Hume'o gnoseologinėmis pažiūromis, paveiktas šio škotų filosofo samprotavimais apie žmogų.

Anksčiau minėtas D. Hume'o posakis, arba priesakas, savo reikšme labai panašus į I. Kanto posakį apie svarbiausius žmogui dalykus – žvaigždėtą dangų aukštybėse ir doros įstatymą širdyse. Abu posakiai teigia žmogaus savitumą, vertingumą, gebėjimą tiksliai veikti.

I. Kantas žmogaus klausimą aptarė išsamiau, susiedamas jį su kultūros klausimu. D. Hume'as aptarė žmogaus savybių reikšmę ne tik paties žmogaus, bet ir visuomenės gyvenimui.

Abu mąstytojai svarstė galimo mokslinio žmogaus klausimo sprendimo prielaidas. Bet abu, įgiję daugiau patirties, atrodo, gana skeptiškai žiūrėjo į tokį sprendimo būdą.

Taip galvoti D. Hume'ą turėjo skatinti jausmų, aistrų reikšmės iškėlimas proto atžvilgiu, I. Kantą – pažintinės žmogaus proto galios apribojimas, vadinamųjų vertybių priskyrimas metafizikai, amžiniesiems svarstymams.

Tais laikais pradėtas plėtoti ir dar kitoks požiūris, siekta išplėsti žmogaus klausimą – tirti žmonių visuomenę, kurti mokslinę jos tyrimo metodiką.

Šį uždavinį ėmėsi spręsti D. Hume'o amžininkas ir tautietis, Edinburgo universiteto moralės filosofijos profesorius A. Fergusonas. Savo mintis jis išdėstė veikale *Pilietinės visuomenės istorija*. Tai jau beveik sociologinis požiūris į žmonių visuomenę. Įdomu, jog D. Hume'as nepritarė šioms mintims. Teoriškas, schematizuotas visuomenės pavaizdavimas negalėjo derintis su gaivališkos žmogaus nuotaikų raiškos paveikslu. Tačiau jų abiejų pažiūros tuo laiku, XVIII a. antrojoje pusėje, plačiau nepasklido, nesulaukė atgarsių.

Tik XIX a. pirmaisiais dešimtmečiais prancūzas A. Comte'as susilaukė daugiau susidomėjimo savo mokslu apie žmonių visuomenę, kurį pavadino sociologija. A. Comte'as neigė žmogaus klausimo kėlimo pagrįstumą. Jis įrodinėjo, jog žmogus, net remdamasis mokslu, neįstengs sukurti pagrįstos teorijos apie save; mokslinė savižina negalima. Bet siūlymas ateities visuomenei išskirti žmonijos garbintinus – jai nusipelniusius – žmones, sukurti išskirtiems žmonėms tarsi šventoves gali būti laikomas vienu iš D. Hume'o pažiūros į jausmų reikšmę pagrįstumo įrodymu. Šiuo atveju galima perfrazuoti lakų D. Hume'o posakį: kad ir koks tyrinėtojas būtum, kad ir kokiems mokslams atstovautum, vis vien esi žmogus. Ne tik XVIII amžiaus, bet ir abiejų vėlesnių, žmonių gyvenimo patirtis šiam posakiui teikia gilią prasmę.

XVIII amžius vadinamas švietimo amžiumi. Bet galima jį vadinti ir daugelio neišsipildžiusių svajonių amžiumi – ir galbūt visus, iki šiol žmonių nugalėjusius.

Iš daugelio prieš kelis šimtmečius gyvenusių mąstytojų, vienaip ar kitaip sprendusių žmogaus klausimą, išskirtini D. Hume'as ir I. Kantas. Ne todėl, kad jie būtų jį išsprendę. D. Hume'o samprotavimai iš viso gana padriki, nemokslinio stiliaus. Abu jie neišvengė ir didelio jausmingumo. Vis dėlto minčių reiškinio būdas neužgožia jų aiškintų dalykų reikšmės – to, ką žmogus pats sau priskiria ir ką iki šių dienų gana miglotai tepaaiškina, bet nuo ko labai priklauso.